

Στο δρόμο προς το Γλυκόριζο, η μονή κτίστηκε το 13ο αιώνα (1250-1260) από το Δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Δούκα. Σήμερα το μοναστήρι κρατιέται ζωντανό χάρη στη συνεχή φροντίδα των γυναικών μοναχών που μένουν εκεί.

Ακολουθώντας ο επισκέπτης το δρόμο που οδηγεί στα καμποχώρια αριστερά του Αράχθου, και περνώντας πλάι σε πυκνοφυτεμένους μπαξέδες σύρριζα στο λόφο της Περάνθης, φτάνει μετά από πολύ σύντομη διαδρομή στο ονομαστό μοναστήρι της Κάτω Παναγίας. Πρόκειται για σπουδαίο μνημείο, κτισμένο σε όμορφη τοποθεσία, με ιστορία και παράδοση που ξεπερνούν τα συνήθη όρια μιας μονής. Σήμερα είναι ενεργό γυναικείο μοναστήρι και διατηρεί εξωτερικά σχεδόν στο ακέραιο την αρχική του λαμπρότητα και εσωτερικά την παλιά μυσταγωγική του ατμόσφαιρα. Απ' τα μετόχια του -δείγμα της ακμής του και σήμερα- ξεχωρίζει το μοναστήρι της Βύλιζας με τις θαυμάσιες τοιχογραφίες του καθολικού του, στο Ματσούκι των Τζουμέρκων.

Ο ναός τιμάται στη Γέννηση της Θεοτόκου και ονομάστηκε Κάτω Παναγιά σε αντιδιαστολή προς το μεγάλο "καθεδρικό" ναό της βυζαντινής Άρτας, την Παναγία την Παρηγορήτισσα. Κτίστηκε το 13ο αιώνα (1250 - 1260) απ' το Δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Δούκα, όπως συνάγεται από σχετικές επιγραφές. Ο Πυλώνας στη νότια είσοδο του μοναστηριού, εκτός απ' την τοξωτή πύλη και τις αλληπάλληλες καμάρες του Διαβατικού, παρέμεινε ερειπωμένος για πολλά χρόνια. Κατά την ανακατασκευή που έγινε πρόσφατα, καταβλήθηκε προσπάθεια να ανακτήσει το κτίσμα την παλιά του όψη. Τα κελιά καταστράφηκαν πολλές φορές στα χρόνια της τουρκοκρατίας, τα σημερινά δε κτίσματα είναι νεότερες κατασκευές (του περασμένου αιώνα). Οι δύο οντάδες στα δυτικά, ο πυλώνας και ο περιβολότοιχος των

δύο μπαξέδων του μοναστηριού, έγιναν απ' τον ηγούμενο Βενέδικτο, το 1842. Τα βόρεια και ανατολικά κελλιά, διατηρούν την παραδοσιακή τους αρχιτεκτονική, με τους οντάδες τους, τις κιονοστήρικτες στοές και τα τοξωτά υποστυλία. Τα κελλιά ανακαινίστηκαν πρόσφατα. Μέσα στον περίβολο του μοναστηριού υπάρχει και το παρεκκλήσι της Αγίας Άννας -μικρή πλακοσκέπαστη βασιλική χωρίς τοιχογραφίες- κτίσμα του 1880, ενώ έξω απ' τον περίβολο κτίστηκε πριν λίγα χρόνια με έξοδα του μοναστηριού ωραιότατος ναός προς τιμήν του νεομάρτυρος Αγίου Ζαχαρίου του εξ Άρτης.

Ο εσωτερικός μπαξές (δηλαδή το εκπληκτικό "ντύσιμο" της αυλής με λεμονιές και πορτοκαλιές) καθώς και οι παρτέρες και οι ανθόκηποι, κάνουν το χώρο πραγματικό "περιβόλι της Παναγίας" και αποζημιώνουν τον επισκέπτη "κερνώντας" τον ευωδιά και αγαλλίαση.

Το εξωτερικό του ναού.

Είναι σταυρεπίστεγος ναός με ποικιλόμορφη στέγη σε ανισοϋψή επίπεδα που του προσδίδουν χάρη και πλαστικότητα και κάνουν σχεδόν ανεπαίσθητη την έλλειψη τρούλλου. Τα σκέλη του σταυρού της στέγης καταλήγουν βόρεια και νότια σε ψευδοαετώματα που επιστέφουν πολύ υψηλά τύμπανα. Ανατολικά ο ναός καταλήγει σε τρεις τρίπλευρες κόγχες, ενώ η δυτική πλευρά του καλύπτεται από τοιχογραφίες - μοναδικό απομεινάρι απ' τον εσωτερικό διάκοσμο μεταγενέστερου νάρθηκα. Ο νάρθηκας αυτός μας είναι άγνωστο πότε προστέθηκε οπωσδήποτε πριν το 1745, αφού τόσο αυτός όσο και το επίσης άγνωστου χρόνου κατασκευής πρόσθετο κωδωνοστάσιο που είναι ενσωματωμένο στη βόρεια πλευρά του ναού, υπάρχουν σε σχεδιάγραμμα αυτής της χρονολογίας. Εκείνο που σίγουρα γνωρίζουμε είναι ότι ο νάρθηκας, για άγνωστη αιτία ανακατασκευάστηκε στα μέσα του περασμένου αιώνα, ίσως το 1842, επειδή όμως δεν "έδενε" με το παλιό κτίσμα, γκρεμίστηκε το 1954. έμειναν όμως απ' την εσωτερική του διακόσμηση οι τοιχογραφίες που βλέπουμε εξωτερικά στη δυτική πλευρά του ναού και οι οποίες στεγάστηκαν με ξύλινο σκέπαστρο για προστασία τους από τη βροχή. Το 1875 έγινε μεγέθυνση του ανοίγματος της δυτικής θύρας του ναού με αποτέλεσμα να καταστραφεί τμήμα των εξωτερικών τοιχογραφιών -απόδειξη ότι αυτές οι τοιχογραφίες υπήρχαν και στον προηγούμενο νάρθηκα. Την ίδια χρονιά έγινε η περίτεχνη βόρεια πύλη του ναού, όπως μας πληροφορεί σχετική επιγραφή.

Η τοιχοποιία του μνημείου δεν παρουσιάζει ομοιογένεια. Στο μεγαλύτερο μέρος της αποτελείται από οριζόντιες στρώσεις λίθων κατά το πλινθοπερίβλητο σύστημα, στη βόρεια όμως και νότια πλευρά, κάποια τμήματα είναι κτισμένα με μεγάλους κανονικούς ασβεστόλιθους παρμένους από κτίρια της αρχαίας Αμβρακίας, ανάμεσα δε στις πέτρες παρεμβάλλονται ακανόνιστα πλίνθοι. Ο ναός αρχικά είχε πέντε εισόδους (δύο στα πλάγια

τύμπανα και τρεις στη δυτική πλευρά) απ' τις οποίες οι τέσσερις φράχτηκαν, όπως εύκολα διακρίνεται στην τοιχοποιία. Η σημερινή βόρεια είσοδος ανοίχτηκε το 1876 σύμφωνα με σχετική επιγραφή που υπάρχει στο επιστύλιό της.

Υπάρχουν άλλες δύο επιγραφές στην εξωτερική επιφάνεια του μνημείου: η μια είναι σε πωρόλιθο του δυτικού ποδαρικού του βόρειου τυμπάνου και περιέχει τους εξής έμμετρους στίχους: "πύλας ημίν άνοιξον, ω Θ(ε)ού μ(ήτ)ερ, της μετανοίας, του φωτός ούσα πύλη". Λίγο πιο πέρα υπάρχει χαραγμένο σταυροειδές συμπλήρωμα Δ-Μ/Π-Ρ το οποίο -κατά τον Ορλάνδο-πιθανόν διαβάζεται: Δ(εσπότη) Μ(ιχαήλ) Π(αράσχου) Ρ(ύσιν)". Η άλλη επιγραφή είναι πλινθινή και βρίσκεται στο νότιο ψηλό τύμπανο, αλλά δυστυχώς είναι δυσανάγνωστη απ' τις φθορές (μόνο τέσσερις λέξεις διακρίνονται). Λίγο πιο κάτω υπάρχει κι άλλο πλινθινό συμπλήρωμα Μ-Χ/Δ-Κ που κι αυτό διαβάζεται σταυρωτά: Μιχαήλ Δούκας.

Ο ναός έχει πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο, κυρίως στις κόγχες του ιερού, στα δύο ψηλά τύμπανα της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού και στο άνω μέρος της δυτικής πλευράς, όσο δεν έχει καλυφθεί απ' τις μεταγενέστερες τοιχογραφίες. Υπάρχει μεγάλη ποικιλία διακοσμητικών σχεδίων: μαιάνδροι, οδοντωτές ταινίες, αλυσίδες, γεωμετρικά σχήματα, δίσκοι κ.ά.

Οι εξωτερικές τοιχογραφίες της δυτικής πλευράς είναι εξαιρετικής τέχνης και διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση. Οι συνθέσεις τους - αν και θεματολογικά δεν παρουσιάζουν πρωτοτυπία - είναι εντυπωσιακές. Δεν έχουμε στοιχεία για το χρώο κατασκευής τους, αλλά οπωσδήποτε είναι αρκετά μεταγενέστερες του τοιχογραφικού στρώματος του κυρίως ναού. Πιθανότατα έγιναν το 1842. Γενικά θα λέγαμε ότι η ύπαρξη εξωτερικών τοιχογραφιών και οι αρχιτεκτονικές ιδιορρυθμίες, είναι τα στοιχεία που συνιστούν την ιδιαιτερότητα του ναού της Κάτω Παναγίας.

Το εσωτερικό του ναού.

Ο κυρίως ναός διαιρείται με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη τα οποία καλύπτονται με κυλινδρικούς θόλους και "ασπίδες". Οι δύο δυτικές κολώνες συνδέονται μεταξύ τους με εγκάρσιο τόξο και αντικρίζουν σε αντίστοιχες παραστάδες που εξέχουν απ' τους πλάγιους τοίχους του ναού, έτσι ώστε όλος αυτός ο δυτικός χώρος να λαμβάνει το χαρακτήρα σαφούς εσωνάρθηκα. Το μεσαίο κλίτος υψώνεται περισσότερο απ' τα άλλα κι ο θόλος του διασταυρώνεται μπροστά απ' το ιερό με την ψηλότερη εγκάρσια καμάρα των σκελών του σταυρού, σχηματίζοντας πάνω απ' το σημείο διασταύρωσης ένα είδος ορθογώνιου "τυφλού"

τρούλλου, (τρουλλοκαμάρα).

Τα κιονόκρανα και οι βάσεις των κιόνων που χωρίζουν τα κλίτη είναι παρμένα από υστερορωμαϊκά κτίρια της Αμβρακίας, γι' αυτό και είναι ανομοιόμορφα. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού είναι πολύ φτωχός, περιορίζεται δε σε δύο κομμάτια του αρχικού μαρμάρινου τέμπλου που ήταν εντειχισμένα στα κελιά και στον πυλώνα και σήμερα βρίσκονται στο "μουσείο".

Ο ναός διατηρεί ακέραιο τον εσωτερικό του γραπτό διάκοσμο, έργο του 1717 όπως μας πληροφορεί σχετική επιγραφή γραμμένη πάνω από τη θύρα του εσωνάρθηκα. Οι συνθέσεις παρουσιάζουν ομοιογένεια, καλό σχέδιο και δύναμη έκφρασης στις μορφές. Κάτω απ' αυτό το ζωγραφικό στρώμα, ο Ορλάνδος αποκάλυψε στο διακονικό τμήματα τοιχογραφιών του αρχικού στρώματος, το οποίο εικάζεται ότι είναι σύγχρονο της κατασκευής του ναού (13ος αιώνας). Άλλη επιγραφή μας πληροφορεί ότι το τοιχογραφικό στρώμα του ιερού έγινε το 1857, όταν ηγούμενος της μονής ήταν ο πολύς Κωνστάντιος. ο Ορλάνδος όμως -κρίνοντας με βάση την τεχνοτροπία των συνθέσεων- θεωρεί ότι το 1857 δεν έχουμε ιστόρηση (δηλαδή κατασκευή τρίτου ζωγραφικού στρώματος) αλλά απλό φρεσκάρισμα των τοιχογραφιών του 1717.

Αξιοσημείωτη είναι και μια καινοτομία που παρουσιάζει ο γραπτός διάκοσμος της Κάτω Παναγίας: στο θόλο του τρούλλου δεν εικονίζεται, όπως συνήθως, ο Παντοκράτορας αλλά η Ανάληψη. Οι ολόσωμοι ασκητές όσοι της κάτω διακοσμητικής ζώνης φέρουν έξεργα φωτοστέφανα. Το νεότερο ακαλαίσθητο κτιστό τέμπλο εικονογραφήθηκε το 1831 σύμφωνα με επιγραφή που υπάρχει πάνω απ' τη θύρα της πρόθεσης. Από άλλες επιγραφές μαθαίνουμε πότε έγιναν επισκευές και ανακατασκευές σε τμήματα τοιχογραφιών που είχαν φθαρεί. Ακόμη σώθηκαν δύο ωραίες εικόνες απ' το προηγούμενο εικονοστάσι που σήμερα φυλάσσονται στο μουσείο: η μία με το Χριστό ένθρονο του 1678 και η άλλη του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου του 1699. Γενικά ο γραπτός διάκοσμος του μνημείου ομοιάζει με εκείνον του Αγίου Βασιλείου της Αγοράς, και επειδή δεν απέχουν πολύ χρονικά, δεν αποκλείεται να είναι έργο του ίδιου τεχνίτη.

Κλείνοντας αυτή την ενότητα καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι μοναδικό στολίδι στο εσωτερικό του ναού είναι ο γραπτός του διάκοσμος, ο οποίος όμως χρειάζεται τη διαρκή φροντίδα μας, για να ξαναβρεί το μνημείο την παλιά εσωτερική του λαμπρότητα.

Το μοναστήρι της Κάτω Παναγίας έχοντας στο ξεκίνημα της ζωής του την εύνοια του

υψηλού του κτήτορα, γρήγορα έφτασε στο απόγειο της ακμής του, γεγονός που του έδωσε τη δυνατότητα να σταθεί με τα δικά του πόδια όρθιο στους χαλεπούς καιρούς και τις ποικίλες αντιξοότητες που ακολούθησαν. Απήχηση αυτής της λάμψης του βρίσκουμε στα πολλά μετόχια που είχε κατά καιρούς κι απ' τα οποία -παρά τις δηώσεις που γνώρισε η μονή στα χρόνια της τουρκοκρατίας- μερικά διατηρούνται μέχρι τις μέρες μας.

Σήμερα, χάρη στη συνεχή φροντίδα των γυναικών μοναχών το μοναστήρι κρατιέται ζωντανό και, κόντρα στο χρόνο, διατηρεί σε μεγάλο βαθμό την παλιά του λάμψη και γραφικότητα. Το αρμονικό σμίξιμο ιστορίας και τέχνης, ομορφιάς και παράδοσης, η ευωδιά των ανθισμένων μπαξέδων και οι μελωδικοί ύμνοι των γυναικείων φωνών, χαρίζουν στον επισκέπτη μια πρωτόγνωρη εμπειρία, την οποία αξίζει να έχει ο καθένας μας.

(Κείμενα και εικόνες από το βιβλίο του Κων/νου Θ. Γιαννέλου «Τα Βυζαντινά Μνημεία της Άρτας»)